

Näin tuon aatteen piiriin kuuluvat lähes kaikki kieltä ja kansaa edistävät ideat, hahmotustavat ja teot, ja aatteeksi jää lähinnä myönteinen asenne. Historiallisesti Onikki-Rantajääskön näkemys on perusteltu, sillä jatkumoa menneisyyden aatteen ja nykyisten ilmiöiden välillä on helppo nähdä. Tässä katsannossa kansallisuusaate on tieteen omat toimet ja yhteiskuntasuhteet käsittävä suuri ideologinen sateenvarjo.

Kansallisuusaate on hajanainen ja ristiriitainen. Vanha aate oli maan valtiollisen kehityksen keskeinen ideologinen tekijä. Nykyisen Suomen valtiollinen ja ideologinen tilanne on olennaisesti muuttunut Snellmanin ajoista. Kielemme parasta ajattelevat humanistit ovat ideo-

logisesti 1800-luvun suomenmielisten sukulaissieluja, mutta nykyajan toiminta ja tutkimus pärjänvät hyvin myös kansallisuusaatetta pienemmillä ja lokaalisemmilla motiiveilla. Irrottautumatta kokonaan entisestä kansallisuusaatteesta voidaan keskustelua käydä konkreettisemmin kielestä ja kansalaisuudesta, siitä, kenen suomi on suomea, kenen sopii määritellä suomea tai suomalaisuutta, millainen on kielen ja täysimittaisen kansalaisuuden suhde ja niin edelleen. Näitä ei Onikki-Rantajääskö sulkenut pois, ja tuollaisia kysymyksiä sosiolingvistit jo tutkivatkin.

TAPANI KELOMÄKI
etunimi.sukunimi@helsinki.fi

Keskustelua kirjainten lausumisesta

YLE Radio 1:n ohjelmasarjan Aristoteleen kantapää lähetyksessä 6. kesäkuuta 2012 käsiteltiin ääntämistä. Yle Areenassa ohjelman otsikoksi on annettu ”Miten kirjoitetaan niin kuin lausutaan?”, ja sen johdantotekstissä kysytään muun muassa ”Miksi eri kielet lausuvat sanoja ja kirjaimia eri tavalla?”. Asiantuntijana ohjelmassa esiintyi fonetiikan emeritusprofessori Antti Iivonen ja toimittajana oli Pasi Heikura. (Ks. <http://areena.yle.fi/radio/1521861>.)

Ohjelmasarja Aristoteleen kantapää tarjoaa potentiaalisesti otollisen foorumin yleistajuistaa tiedettä. Tieteen yleistajuitaminen tietenkin edellyttää, että siinä nojaututaan vain tieteellisiin tutkimustuloksiin eikä perustelemattomiin uskomuksiin.

Valitettavasti luvattoman suuri osa nyt puheena olevan lähetyksen sisällöstä ei ole sopusoinnussa tieteellisten tutkimustulosten kanssa. Foneetikkoina pahoittelemme tätä asiantilaa, ja haluamme kyseenalaistaa lähetyksessä esiin tulleita uskomuksia. Kirjoituksen lopussa annamme esimerkin toisesta, osin samaa aihepiiriä koskettavasta Aristoteleen kantapään lähetyksestä, joka käsittääksemme onnistui yleistajuitamisessa ansiokkaasti.

Pantakoon heti merkille ohjelmateksteissä ilmenevät, toisilleen täysin vastakkaiset käsitykset: toisaalta kirjoittaminen niin kuin lausutaan (lausuminen > kirjoitus) ja toisaalta kirjainten lausuminen (kirjoitus > lausuminen). Kuten jäljempänä pyrimme osoittamaan, kum-

pikin käsitys on tieteellisesti perustele-
maton. Heti lähetyksen aluksi olisi ollut
syytä vähintäänkin todeta näiden käsitys-
ten täydellinen vastakkaisuus; kyseessä ei
ole klassinen vaikeasti ratkaistava muna
ja kana -ongelma, vaan on empiirisesti
ja terveeseen järkeen nojautuen mahdol-
lista yksiselitteisesti päätellä, että ensikie-
len omaksumisessa puhuminen (”lausu-
minen”, ääntäminen) edeltää kielen kir-
joittamista. Kokonaan toinen asia on toi-
sen kielen oppiminen ensin kirjoitetussa
ja sitten puhutussa muodossa.

Kommentoimme seuraavassa joitakin
ohjelmassa esiin tulleita ääntämistä kos-
kevia puheenvuoroja tutkimustiedon ja
viimeaikaisten tutkimustulosten valossa.
Toimittaja Heikuran (PH) ja emeritus-
professori Iivosen (AI) puheenvuorot on
litteroitu yleiskieliseen kirjoitusmuotoon.
Tarpeen mukaan on käytetty selvyuden
vuoksi foneettisempaa litteraatiota (haka-
sulkeissa).

Kirjain, foneemi, allofoni, fooni? Kuka näitä tarvitsee?

PH: Miksi eri kielet lausuvat
sanoja ja kirjaimia eri tavalla?
Lausutaanko vain suomen kie-
lessä kirjaimia niin kuin ne kir-
joitetaan? – – Täällä kirjaimet
lausutaan niin kuin ne kirjoite-
taan, [aa bee see dee].

Jo tätä haastatteluun johdatusta voi
kommentoida todeten, että ensiksikin
esimerkiksi kirjaimen nimi äännet-
tynä on siis, niin kuin Heikura toteaa,
[bee], joka sisältää foneettisesti pitkän
vokaalin, jota kirjoitusasu ei kuiten-
kaan millään tavalla osoita. Toiseksi, kun
 esiintyy sanassa, sitä ei äännetäkään
[bee], vaikkapa sanaa *baari* ei siis äännetä

[beeaari] (tai [beeaäärii]). Koska täl-
lisiin seikkoihin ei ohjelmassa puututa,
haastattelu lähtee heti alkuun epätieteel-
liseen suuntaan. Heikuran kysymykset
eivät ole kielitieteellisesti tai foneetti-
sesti tietämättömältä henkilöltä yllättä-
viä, mutta fonetiikan emeritusprofesso-
rilta olisimme odottaneet niiden kyseen-
alaistamista, esimerkiksi seuraavanlaisia
vastaväitteitä: kysymykset on asetettu
väärin, puhumisessa ei ole kysymys kir-
jainten ääntämisestä eikä niiden nimien
ääntämisestä; osaavathan lukutaidotto-
matkin puhua, kirjainten nimet ovat eri
asia kuin puheessa esiintyvät äänteet ja
niin edelleen. Keskustelun peruslähtö-
kohtien tieteellisesti korrektin määritte-
lemisen sijaan Iivonen päinvastoin antaa
muun muassa esimerkkejä siitä, miten
kirjainjono <ch> äännetään eri tavoin eri
kielissä. Tosiasiassa esimerkiksi englan-
tia omaksuva lapsi kuitenkin oppii sa-
nan *church* ja sen ääntämisen ennen kuin
tietää, miten sana mahdollisesti kirjoite-
taan, ja saksaa omaksuva lapsi vastaavasti
sanana *Licht*. Kausaalisuuhde on seuraavan-
lainen: äännetään niin ja niin, ja on so-
vittu kirjoitettavan niin ja niin. Puheeksi
tulee myös suomen <d>:

PH: – – Suomessa sen sijaan
siirryttiin <d>-kirjaimeen.

AI: – – se on jäämässä nyt käy-
töstä pois koko /d/, meillä *oote-*
taan, ja *lähen*, sanotaan puhe-
kielessä, /d/ jätetään siis yksin-
kertaisesti pois, ja se varmasti
tulee lisääntymään, vaikka tiet-
ysti yleispuhekielen kannalta
/d/ pitää lausua.

Tässä Heikura puhuu kirjaimesta, Ii-
vonen puheen yksiköstä, joka ”yleispu-

hekielen kannalta pitää lausua”. Tämä on kyllä hyvin epätieteellistä.

Emme todellakaan usko, että koko /d/ kaikissa esiintymisympäristöissään olisi jäämässä puhekielestäkään pois, esimerkiksi sanoista *demokratia*, *eduskunta*, *radio* ja *duuri*. Mitään sensuuntaista havaintoa emme ole tehneet emmekä selaisesta kuulleet tai lukeneet, vaikka suomen itämurteiden mukainen katoedustus myöhäiskantasuomen dentaalispirantin vastineena onkin yleistymässä esimerkiksi pääkaupunkiseudun puhekielessä erityisesti /hd/-yhtymässä tietyissä lekseemeissä. Kokonaiskuva asiasta on kuitenkin se, että /d/ on suomessa päinvastoin yleistymässä (ks. Nuolijärvi & Sorjonen 2010: 36–46).

AI: – – englannissa on hintana, että äännteet on äännettävä varsin selvästi ja suomessa riittää vähän löysempi ääntäminen.

Edellisen, suomen ja englannin ääntämistä vertaavan kommentin jälkeen Livonen viittaa hyväksyvästi Otto Jespersenin ammoiseen väitteeseen, että suomen kieltä äännetään veltoisti: ”– – siitä puuttuu tämmöinen puhti. Ja siinä on kyllä jotain perää, valitettavasti täytyy sanoa, että se on totta”. Näin hän toistaa vanhan, tieteellistä todistusta vailla olevan kliseen suomen puhujien ”veltosta” ääntämisestä. Vastaväitteenä kliseeseen suomen kielen helposta äännettävyydestä voi mainita esimerkiksi ne tunnetut suuret ongelmat, joita vieraskielisillä on suomen kvantiteettivastakohtien tuottamisessa (ja havaitsemisessa). Monille kauankin suomea vieraana kielenä puhuneille nämä erot ovat ylivoimaisen vaikeita siitä huolimatta, että oikeinkirjoitus osoittaa yksinäis-

ja kaksoissegmenttien eron eksplisiittisesti. Edelleen vaikeuksia tuottavat usein pyöreät etuvokaalit sekä foneemin /r/ tavalliset ei-frikatiiviset allofonit, joita ovat hiljan tutkineet Mustanoja ja O’Dell (2007).

Väännetään rautalankaa

Puheena olevan radiolähetyksen millään tavoin kyseenalaistamaton oletus on käsitys, että ääntäminen on ortografian seurausta, kirjoituksen muuttamista puheeksi. Kirjaimia, kirjainyhdistelmiä ja sanoja ”lausutaan” niin tai näin, kielestä riippuen. Muuan Oiva lausui nimen *Riikka* noin kaksivuotiaana suurin piirtein [kiikka], ja vasta myöhemmin segmentaalisesti oikeammin [riikka]. Ilmeisesti Oiva, tätä kirjoitettaessa iältään kolme vuotta, jossakin vaiheessa huomasi ympäristön puhetta kuunnellessaan, että isossa kirjaimessa – erisnimethän pitää lausua isolla alkukirjaimella, ja tässä suhteessa Oiva on hyvin pedanttinen – <R> on ylhäällä, vasemman ja oikean likimain vertikaalisen ulokkeen välillä niitä yhdistävä suunnilleen horisontaalinen viiva, jota hän ei aikaisemmin ollut huomannut ja oli näin ollen virheellisesti kuullut kirjaimen <R> kirjaimena <K>, jossa kyseistä viivaa ei ole. Lopulta hän onneksi kuuli tämän viivan. Tämä selitys Oivan ääntämistavan muutokseen olisi sopuisuudessa sen oletuksen kanssa, että puhuttaessa äännetään kirjaimia. Oiva ei kuitenkaan kolmivuotiaana tunnistanut kirjaimia, joten selityksen täytyy olla toisenlainen.

Kuvitelkaamme, että on olemassa kieli xyz, jossa esiintyy ääntämykseltään ja merkitykseltään suomen sanaa *baari* vastaava sana, joka kirjoitetaan <Δ>. Missä mielessä voidaan sanoa, että suo-

men <baari> on enemmän ääntämyksen mukainen kuin kielen xyz <Δ>? Ei käsitteäksemme missään mielessä. Kumpikaan kirjoitustapa, <baari> tai <Δ>, ei millään tavalla suoraan kuvaa ääntöelimestön toimintaa sanan ääntämisen aikana eikä puhumisen akustisia seurauksia. Kummankaan kielen oikeinkirjoitusta osaamaton henkilö ei mitenkään voisi päätellä, miten <baari> tai <Δ> tulisi ääntää. Mutta kun ihminen oppii lukemaan suomen kieltä latinalaisine aakkosineen, hän oppii samalla päättelämään, mitä äännerakenteen yksikköjä grafeemit vastaavat, ja tätä kautta myös tietämään, miten kirjoitetut, hänelle uudetkin sanat äännetään. Alfabeettisen kirjoitusjärjestelmän oppiminen on prosessi, joka väkisinkin johtaa sanojen foneemirakenteen hahmottamiseen. Vastaavasti kielen xyz puhuja oppii kielensä omaksuessaan sanan Δ ääntämisen ja äännerakenteen kuuntelemisen ja matkimisen kautta. On kuitenkin hyvin mahdollista, että oppiessaan lukemaan kielen xyz puhuja ei hahmotakaan kielensä sanoja foneemijonoiksi, vaan todennäköisesti sisäisesti jakamattomiksi tavuiksi. Näin siksi, että lukemaan oppiminen ei tässä kielessä pakotakaan tekemään foneemianalyysia, sillä foneemianalyysi ei millään tavoin edistäisi lukemaan ja kirjoittamaan oppimista. On monenlaista näyttöä siitä, että ihmisillä, joiden kieltä ei kirjoiteta alfabeettisen järjestelmän mukaisesti ja jotka eivät osaa muita kieliä, on suuria vaikeuksia hahmottaa tavujen sisäisiä rakenneosia. On esimerkiksi osoitettu, että samalla kun tavutietoisuus on yhtä paljon yhteydessä englannin- ja kiinankielisen tekstin lukemiseen – useilla eri mittareilla arvioituna –, tietoisuus tavun alusta (*syllable onset*), joka on foneemista tietoutta, on yhteydessä

vain englanninkielisen tekstin lukemiseen, kun taas tietoisuus sävelistä (*tones*) on yhteydessä vain kiinankielisen tekstin lukemiseen (McBride-Chang ym. 2008).

On periaatteessa mahdollista, että eräässä toisessa kielessä nimeltään zyx merkitykseltään sama sana kirjoitetaan myös <Δ>, vaikka sen ääntämys onkin aina [kääk]. Kielten xyz ja zyx puhujat saattavat tämän seurauksena osata lukea ja ymmärtää toistensa tekstejä, vaikka eivät saa toistensa puheesta selvää. Tällainen tilanne vallitsee esimerkiksi Kiinassa: ihmiset, jotka eivät ymmärrä toistensa puhetta, pystyvät kuitenkin lukemaan samoja (ja myös hyvin vanhoja) tekstejä. Tällaisistakin, monelle kuulijalle uusista ja ehkä jotakuta kiinnostavistakin asioista ohjelmassa olisi voinut puhua.

Edelleen ohjelmassa olisi voinut käsitellä laajemminkin sitä, kuinka suomen puhekielen äännerakenne etäänny virallisista oikeinkirjoituskirjoitusnormeista, kun esimerkiksi puhunnos [kyl must paletist pitäs puhuu] kirjoitetaan lehdessä <Kyllä **minusta** baletista pitäisi puhua>. Kirjoitetussa versiossa on seitsemän grafeemia, joilla ei ole vastinetta puhutun version äännerakenteessa (lihavoidut grafeemit), ja kaksi grafeemia, jotka edustavat ”väärrää” foneemia: ja sanan *puhua* lopussa oleva <a>. Näin Aristoteleen kantapään kuulijat olisivat saaneet selkeämmän käsityksen siitä, miten ääntämys etäänny kirjoituksesta – ja samalla toivottavasti uskottavan osoituksen siitä, että sanoja ei puhuttaessa äännetä kirjoituksesta lähtien. Edelleen samalla olisi voinut murtaa myyttiä suomen kielen kirjoitusjärjestelmän ainutlaatuisuudesta. Ei ole kysymys jostakin muissa kielissä täysin tuntemattomasta puheen ja kirjoituksen suhteesta, vaan ainoastaan aste-eroista siinä, kuinka lä-

heisessä suhteessa oikeinkirjoitus (vielä toistaiseksi) on puhutun kielen äännerakenteeseen.

Tieteen yleistajuistaminen on mahdollista

Tieteen yleistajuistamisen näkökulmasta aivan toisenlainen oli akatemiaturkija, fonetiikan ja kieliteknologian dosentti Martti Vainion esiintyminen samaisessa Aristoteleen kantapäässä 17. lokakuuta 2012, jolloin aiheena oli ”Mitä puhe on?” (<http://areena.yle.fi/radio/1647417>). Yle Arenassa mainitaan, että ohjelmassa Vainio ”kertoo Pasi Heikuralle, mitä kaikkea koneelle pitää opettaa, jotta se osaisi puhua kuin ihminen”. Tämän Vainio asiantuntevasti tekikin tavalla, joka oletettavasti on ymmärrettävä myös maallikolle. Juuri Vainion esityksen tietyt yhtymäkohdat Iivosen esitykseen antoivatkin kimmokkeen tälle kirjoitukselle.

Vainio mainitsi esimerkiksi, että kun puhesynteesissä mallinnetaan prosessia, jossa teksti muutetaan puheeksi, silloin hyvin karkealla tavalla mallinnetaan sitä, mitä tapahtuu, kun ihminen lukee ääneen. Tämä on monessa suhteessa eri asia kuin se, jos mallinnettaisiin suoraan (spontaania) puhetta, mikä on monin verroin vaikeampaa. Lisäksi Vainio mainitsi, että tekstistä puheeksi -synteesin alkuvaihe, kirjainten muuntaminen abstraktien äänneyksiköiden jonoiksi, on suomen kielessä helppoa moneen muuhun kieleen verrattuna sen takia, että suomen oikeinkirjoitus on grafeemikoostumukseltaan lähellä huolitellun yleiskielisen puheen foneemikoostumusta; Vainio tosin sanoi tämän radiolähetykseen sopivasti kansanomaisemmin, mutta kuitenkin selkein sanakääntein. Vainio kuitenkin korosti, että

synteesin aivan ensimmäisen alkuvaiheen jälkeen ongelmat ovat kaikissa kielissä samanlaisia, eli tässäkään suhteessa suomi ei oikeinkirjoitusjärjestelmästäan huolimatta ole erityisen helppo kieli ääntää tai ”lausua”. Tässä kontekstissa on myös tärkeää huomata, että suomenkielisessä puhesynteesissä ei siis voida välttyä siltä, että kirjoituksen kirjainjonot joudutaan muuttamaan äännerakenteen yksiköiden jonoiksi. Konekaan ei siis lausu kirjaimia. Joka tapauksessa kirjainjonojen muuntaminen äännerakenteen yksiköiksi on tekstistä puheeksi -synteesissä kutakuinkin triviaali vaihe, ja kuten Vainio mainitsi, varteenotettavimmat ja tieteellisesti haastavimmat ongelmat ovat muualla.

KARI SUOMI

RIIKKA YLITALO
etunimi.sukunimi@oulu.fi

Lähteet

- MCBRIDE-CHANG, CATHERINE – TONG, XIULI – SHU, HUA – WONG, ANITA M.- Y. – LEUNG, KA-WAI – TARDIE, TWILA 2008: Syllable, phoneme, and tone. Psycholinguistic units in early Chinese and English word recognition. – *Scientific Studies of Reading* 12 s. 171–194.
- MUSTANOJA, LIISA – O’DELL, MICHAEL 2007: Suomen *d* ja *r* sosiofoneettisessa kentässä. – *Virittäjä* 111 s. 56–67.
- NUOLIJÄRVI, PIRKKO – SORJONEN, MARJA-LEENA 2010: *Miten kuvata muutosta? Puhutun kielen tutkimuksen lähtökohtia murteenseuruuhankkeen pohjalta*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen verkkojulkaisu 13. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus. http://scripta.kotus.fi/www/verkkojulkaisut/julk13/miten_kuvata_muutosta_verkkojulkaisu_13.pdf.